

DOI: 10.32347/2076-815X.2025.89.222-233

УДК 711.4

Трифонов К.В.,

kiroskvartirus@gmail.com, ORCID: 0009-0003-4082-7387,

д. арх., професор **Древаль І.В.,**

dreval3000@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8157-1467,

Харківський національний університет
міського господарства імені О.М. Бекетова

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТОРГОВИХ ПРОСТОРІВ МІСТ СЛОБОЖАНИЦЬНИ XVIII – ПОЧ. XIX СТ.

Мета статті полягає у висвітленні архітектурно-містобудівних особливостей ринків, як специфічних торгових просторів міст Слобожанщини в період XVIII – поч. XIX ст., та визначенні факторів, що вплинули на формування даних об'єктів.

Проаналізовано наукові праці, які містять нові дані стосовно об'єкту дослідження. Виявлено два основних різновиди ринків за ознаками їх розміщення в структурі міста та генетичним походженням, визначено їх основні функціональні та планувальні характеристики. Виявлене первісне поєднання торгових просторів міст Слобожанщини в XVIII ст. із елементами фортифікаційних споруд, про що свідчило розташування торгових майданів на еспланадах фортець міст Слобожанщини, і формування в подальшому на даних територіях системи міських площ із перевагою торгової функції.

Ключові слова: торгові простори міст; ринок; містобудування; Слобожанщина.

Актуальність роботи. Вивчення архітектурно-містобудівних особливостей та закономірностей формування *торгівельних просторів*, що відбувалося в ході історичного розвитку міст під впливом низки факторів, є важливим підґрунтям у пошуку ефективних заходів розвитку цих об'єктів сьогодні. Історична роль торговельних просторів завжди полягала у забезпеченні важливої (а іноді імперативної) складової обмінних процесів у життєдіяльності міста, шляхом їх матеріально-просторової організації. Традиційно вважається, що торгівля – це сфера зайнятості й джерело добробуту людей, системоутворююча ланка господарських зв'язків, канал розподілу товарів, послуг, місце відпочинку, формування суспільних настроїв [1]. Сьогодні торгівля розглядається як вагомий інструмент досягнення цілей сталого розвитку. Саме торгівля сприяє економічному зростанню міст та підвищенню рівня життя мешканців країни [2].

Одним із різновидів торговельних просторів є ринки. Їх формування безумовно сприяє створенню комфортного містобудівного середовища, привабливого для самозанятих ініціативних громадян, які становлять «соціальний капітал» сучасного міста. Автори припускають, що існує стійкий зв'язок між архітектурно-містобудівними характеристиками даних об'єктів (розміри територій, склад функціональних елементів, морфологічна структура) та містобудівними і соціально-економічними умовами їх формування, що історично змінювались. Тому вельми доцільно проаналізувати цей зв'язок на прикладі раннього формування ринків в структурі міста. В даній роботі розглянуто міста Слобожанщини (Україна) в період XVIII – поч. XIX ст. в контексті розвитку ринків як архітектурно-містобудівних об'єктів.

Мета статті – визначити архітектурно-містобудівні особливості ринків, як особливих торгових просторів міст Слобожанщини в період XVIII – поч. XIX ст. та їх обумовленість соціально-економічними та містобудівними факторами.

Методика дослідження спирається на основні положення історико-генетичного аналізу архітектурно-містобудівних об'єктів. В ході роботи було застосовано методи іконографічного та картографічного аналізу, аналіз та систематизація даних наукових робіт з історії міст Слобожанщини, які висвітлювали особливості їх соціально-економічного культурного та містобудівного розвитку, виконано дослідження архівних та бібліографічних матеріалів, що стосуються формуванню ринків в означений період.

Вивченість теми. Для даного дослідження вельми корисними стали роботи, які висвітлювали загальні особливості розвитку міст України у цей період. Так, соціально-економічне життя Лівобережної України XVIII – поч. XIX ст. ґрунтовно опрацьовано в монографії І. Гуржія [3]. Містобудівні й архітектурні особливості, зокрема формування торгових просторів, міст Лівобережної України XVIII ст. докладно розглянуто в працях Л. Пляшко [4, 5], В. Вечерського [6], В. Новгородова [7]. В аспекті даної теми актуальними є дисертаційні дослідження: авторства Є. Даниленка [6] присвячене принципам формування суспільно-торговельних просторів у житловій забудові міста, та М. Вотінова [7], присвячене еволюції формування відкритих архітектурних просторів центру крупнішого міста (на прикладі м. Харкова). В методичному плані дослідження автора збігається з висновками дослідження М. Каплінської [10], присвяченого архітектурно-містобудівним принципам регенерації ринкових площ історичних міст Західної України. Однак, зв'язок між архітектурно-містобудівними характеристиками ринків міст Слобожанщини та містобудівними і соціально-економічними умовами їх формування в період XVIII – поч. XIX ст. ще не розкритий.

Основний зміст дослідження. Властива містам Слобожанщини атмосфера толерантності та полі-культурності була сформована в наслідок економічного розвитку регіону в кінці XVIII – поч. XIX ст. Розвиток ремесл й торгівлі, зокрема міжнародної, в цей період обумовив й формування *середовища торгових просторів*, які стали частиною містобудівних особливостей міст регіону. В цей історичний період торгівельна діяльність відбувалась в структурі особливих міських комплексів, що визначалися в тогочасних документах як «ярмаркові майдани», «базари» [12].

За визначенням В. Вечерського: «Бурхливий розвиток архітектури й містобудування в добу Гетьманщини був спричинений соціально-політичними, економічними й культурними змінами в Україні у результаті національно-визвольної та станової революції. Зокрема на сферу містобудування і архітектури вплинули: містобудівне освоєння Слобідської України; поява нової суспільної еліти й численного класу вільних підприємливих людей» [Веч, с. 83]. Картографічні й описові джерела щодо містобудування Слобожанщини кінця XVIII ст. [Пірко] показують ситуацію близьку до міст Лівобережжя – «структура більшості поселень у цю добу зберігає традиційну тридільність: фортецю оточували укріплений посад і неукріплені передмістя. Доволі часта періодичність проведення торгів у містах (кілька разів на тиждень) та ярмарків (кілька разів на рік) обумовлювало виділення для торгів окремих територій. Торгівля настільки тісно в'язала свідомість людей з містом, що слова «місто» й «базар» були синонімами... взагалі слово «площа» не вживалося в XVIII ст. Власне ринок і був площею...» [4]. Отже, межах загальноміських фортець містились не тільки військово-адміністративні, а й торгівельні центри всієї округи. У міру розростання поселення, ярмаркові майдани виносились на передмістя, опановуючи фортечні еспланади» [6].

Саме ця обставина у значній мірі визначила в подальшому функціонально-планувальні характеристики та особливості місць розташування ринків в структурі міст, що розвивалися.

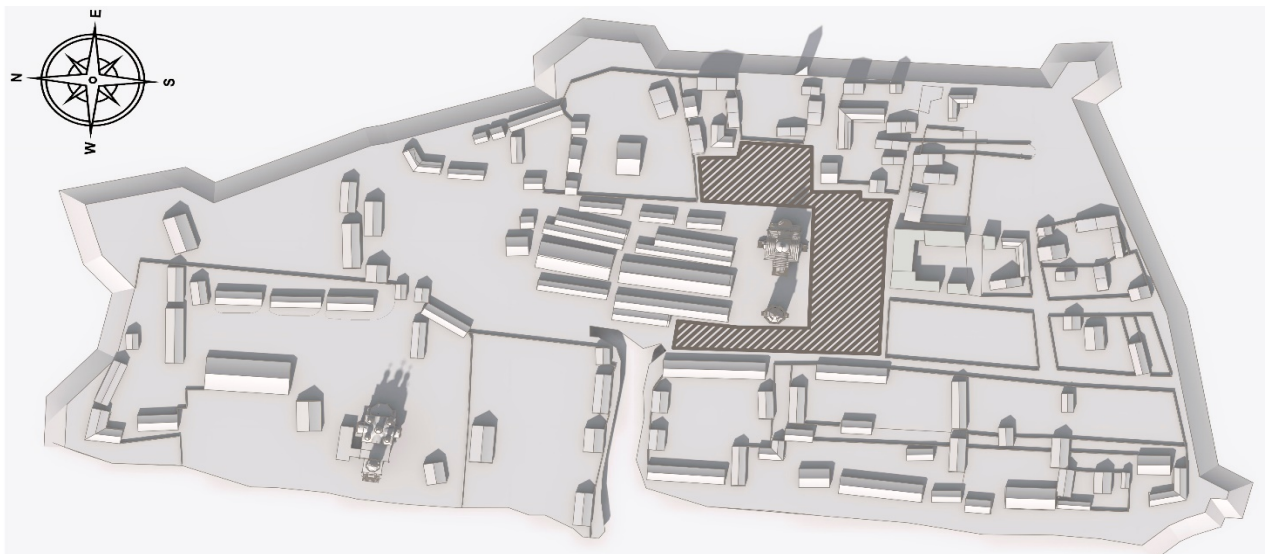
Так, в дослідженні Пляшко відмічене, що фортеці, оточувати сельбищні території залежно від природної ситуації, з одного чи з кількох боків. На відміну від центральних міських кварталів, що мали велику щільність забудови, слободи мали крупні квартали та нещільну забудову [06]. Таким чином, в структурі міста на початку XIX ст. поступово з'явилися два типи ринків, що розрізнялися за розмірами та місцем розташування:

- ринок, розташований в історичному ядрі міста, відносно малий за розмірами (до 2,25 га). В якості першого типу можна навести ринок в центральній частині м. Харкова (рис.1);

- ринки, розташовані на околицях міста значні за розмірами (до 4,7 га).

Ринки другого типу, що знаходились на околицях (підварках) планувально тяжіли до проїжджих зовнішніх шляхів. При виїзді з міських брам утворювалися вільні від забудови території, де були торги. На відміну від міської площі з торговими рядами ці території були *вільні від забудови* і називалися *майданами*. Їх забудова була заборонена з міркувань ефективної організації оборони міста. До ринків другого типу досліджуваного періоду належать на площах Сінна та Вознесенська в м. Харкові (рис.2).

Функціонально-планувальна організація ринків мала особливості в залежності від місця розташування в структурі міста. Так, *простір ринків першого типу розташованих на центральних міських майданах, був поліфункціональним*. Вони здебільшого поділялися на 3 функціональні зони (адміністративна, торгівельна, церковна). Центр площі ділився на земельні ділянки, зайняті під комори та лавки, так звані «коморні місця» та «лавочні місця» [4]. Важливими функціональними складовими ринку були «важниця», де зберігався еталон ваги (іноді роль такого приміщення відігравала дзвіниця), а також відокремлені міні-простори - торгові або шинкові подвір'я [4].

Умовні позначення: Територія ринку навколо Успенської церкви. Робота автора) [..]

Рис. 1. Розміщення ринку в структурі Харківської фортеці у 2-й пол. XVII ст. [7]

По периметру тогочасний ринок був забудований цеховими будинками, торговими дворами, житловими подвір'ями. [4]. Торгові приміщення були також розміщені й в житлових будинках, що межували з площею. Таким чином, торгівельна діяльність не мала чітких планувальних обмежень і виходила за межі майдану.

На цих майданах містилися головні архітектурні доміанти міста які сприймалися зусібіч [6]. Таким чином, центральні ринки отримували просторово-планувальне акцентування в структурі міста. Вони мали компактну форму і формувалися в замкненому просторі оточуючої міської забудови.

Особливості ринків другого типу, що розташовувались за межами міських мурів, визначалися більш вільною просторовою організацією. Окрім торговельних просторів-площ, торговельну функцію виконували «зовнішні вулиці — своєрідні торговельні артерії. Вони йшли від брам до брам, обов'язково проходили через ринок, а тому служили продовженням шляхів, що з'єднували міський базар з іншими населеними пунктами» [4]. Ці «основні міські магістралі були забудовані торговими подвір'ями» [4].

Для 2-ї половини XVIII ст. було характерним послаблення військових загроз, а відтак — зменшення ролі оборонних чинників у містобудуванні та зростання контролю в цій сфері імперської адміністрації.

Наприкінці XVIII в. міста Слобідської України втратили своє оборонне значення, що призвело до знищення фортифікацій. У цей період відбувається реконструкція на засадах регулярного планування таких міст як Харків, Суми, Охтирка, Вовчанськ та ін. У Харкові зовні фортечних валів було намічено півколо торгових площ, які нині є головною планувальною особливістю історичного центру міста (рис.2).

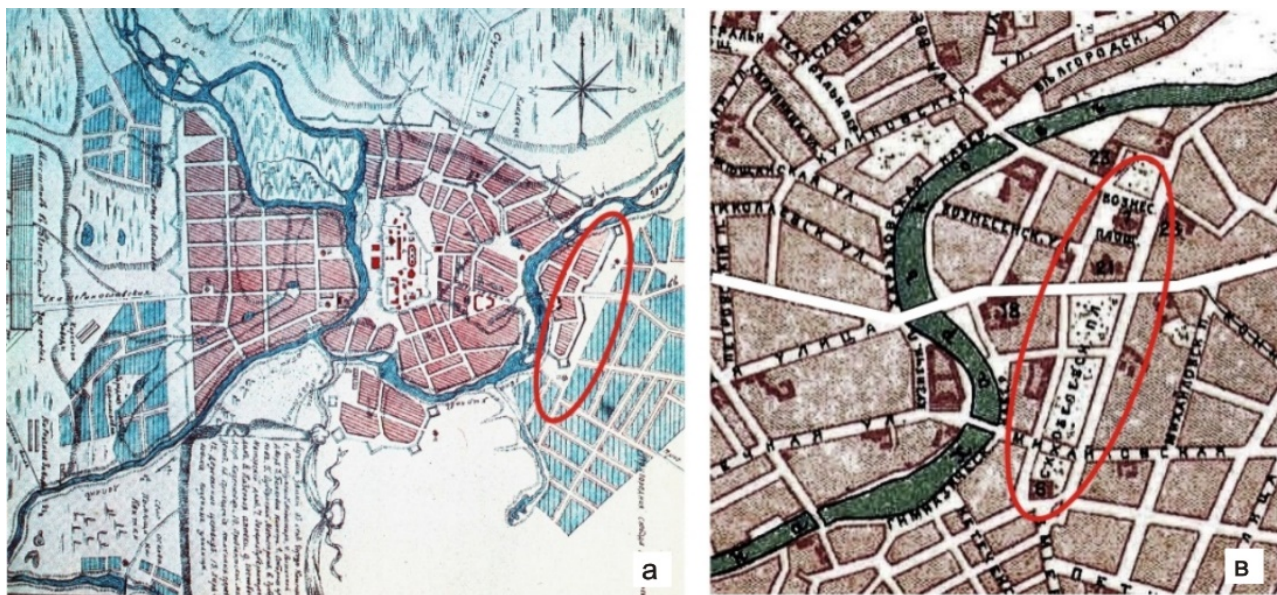

Рис.2. Розміщення ринків зовні фортечних валів в м. Харкові. [16]

Розвитку міст Слобідської України в кінці XVIII ст. на початку XIX ст. сприяло зростання торгівлі й ремесел, що викликало приплив населення та пожвавлення будівництва. У цей період набуває поширення геометричне регулярне планування. Велика увага приділяється створенню міських торгових площ, невід'ємною частиною яких були торгові ряди (рис. 3).

Рис. 3. План розміщення торгових точок Успенського ярмарку у 1830-х роках в м. Харкові. (Робота авторів).

1 Покровський собор. 2 Архієрейський будинок. 3 Успенський собор. 4. Миколаївська церква. 5 Присутні містя. 6 Міська управа та поліцейська частина. 7 Гостинний двір. 8 Університет. 9 Кам'яна вежа харківської фортеці в якій містилася перукарня. 10 Кам'яний стовп із державним гербом. 11 Міські ваги. (Робота автора).

Типовим прикладом є розбудова ринку в структурі центру м. Вовчанськ. У 1785 р. Харківським заступником Густавом фон Буксгевденом було виконано проект перепланування міста на регулярній основі. У проекті передбачалося спрямування головної вулиці, розширення старої площі (нині центральний сквер) і прокладання перпендикулярних до основної магістралі вулиць, що ділили місто на квартали рівної ширини, а також формування площі продажів сільських продуктів. На площі намічалася будівництво типового комплексу повітових установ, куди входили присутні містя, поліція, гостинний двір, соляний та винні склади. Біля річки розміщувалися м'ясні рибні крамниці й пивоварня [14], (рис. 4).

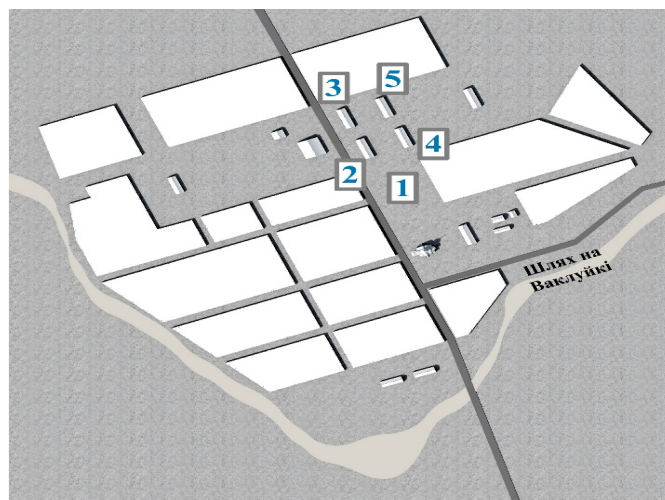

Рис. 4. Схема розміщення ринку в структурі м. Вовчанська. початку XIX ст. (Робота авторів).
1.Хлібний магазин (склад) 2.Торгівельні лавки. 3.Дегтярні лавки 4.Соляні лавки. 5.М'ясні та рибні лавки, напійний дім (державний шинок) Хлібний магазин (склад).

Надалі, згідно проекту землеміра М. Запорожца 1845 р. передбачалось створення між забудованою частиною Вовчанська та слободою Піски нової площі, яка отримала назву Базарної (нині територія скверу та будинку культури). Тут планувалось будівництво торговців, дьогтяних, соляних, м'ясних та рибних лавок, ливарного будинку, хлібного складу, об'єднаних згодом у гостьовий двір [14] (див. рис. 4).

В якості наступного прикладу формування ринку слід навести ансамбль центральної площі міста Чугуєва, який був сформований на території міста XVII – XVIII ст.. В структурі ансамблю була розпланована і Торгова площа. (Рис. 5,6). Архітектурний ансамбль початку XIX ст. відноситься до рідкісного типу пам'яток містобудування архітектури класицизму. Ансамбль площі сформований комплексом будівель різноманітного призначення, характерних для військових поселень; єдиним, що зберігся у такому стані на території Слобідської України. Найзначнішими по архітектурним якостям разом із будівлею трьох штабів військ 1831 р. та Покровського собору 1834 р. стали й торговельні ряди 1835 р. [12]

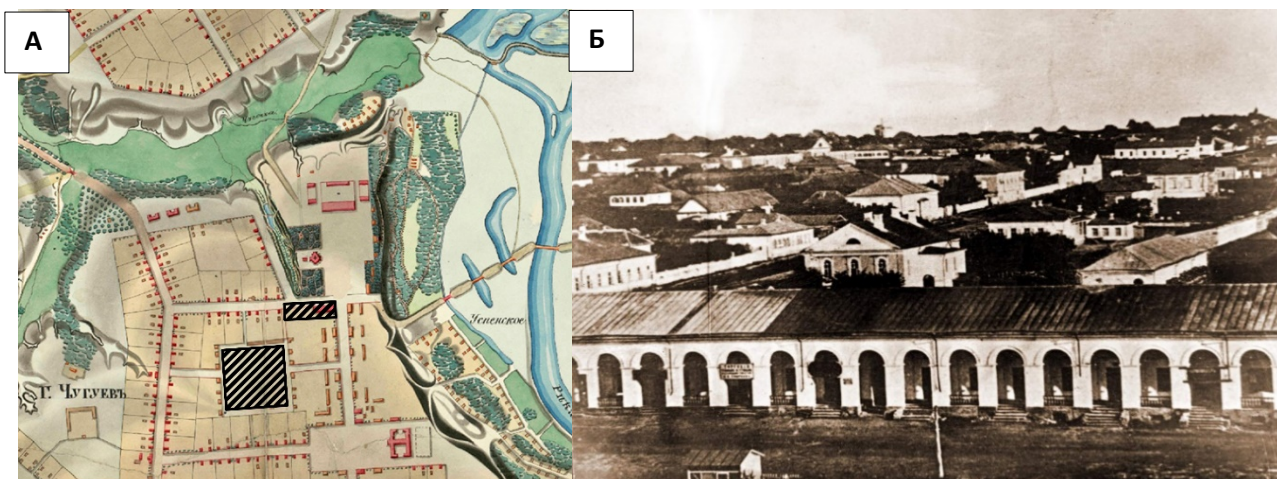

Рис. 5. А. Ринок та торгові ряди в структурі ансамблю центру м. Чугуєва.

Б. Ринок та торгові ряди в структурі ансамблю центру м. Чугуєва. Фото поч. XX [17]

Перша пол. 19 ст. характерна будівництвом гостинних дворів. Торгові споруди розташовувалися в центрі площі або по периметру її забудови й мали два основні планувальні типи.

Першим типом стала одноповерхова з підвалом, прямокутна у плані споруда з просторим внутрішнім двором. По зовнішньому та внутрішньому периметру стін до торгових приміщень примикали колонні або арочні галереї із проїздами у внутрішній двір.

Другий тип споруди — видовжений у плані корпус з арочними або колонними галереями, за якими розташовані торгові приміщення. Прикладом такого прийому у розміщенні торгових споруд є торгові ряди в Чугуєві.

Неодмінним атрибутом цих споруд стали відкриті галереї перед входами, що було ретроспективним відсиланням офіційної архітектурної стилістики класицизму до колонад та портиків із торговими чарунками Давньої Греції та Риму. Не зважаючи на загальний характер самих галерей, виконаних за «зразковими» проектами, їхня структура, пропорції елементів були похідними від будівельних традицій регіону, кліматичних умов та місцевих будівельних матеріалів. Залежно від цього галереї будували з колонадами, аркадами або їх сполученням, вони мали балкові чи склепінчасті перекриття. На Слобожанщині ці споруди позначені масивністю, що досягалося переважним застосуванням аркад, ритмом масивних пілонів, підкресленням ваги бічних прогонів, що надавало спорудам підкресленої монументальності.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки:

- формування ринків, як особливих архітектурно-містобудівних об'єктів – закономірний процес розвитку міст Слобожанщини в період XVIII – поч. XIX ст., який відбувався під впливом соціально-економічних та мелітарних факторів;
- дві основні форми функціонально-просторової організації ринків цього періоду, що виявлені в ході дослідження, були обумовлені особливостями містобудівного розвитку міст Слобожанщини;
- дослідження ринків у функціональному аспекті довело, що вони мали подібне функціональне наповнення. Основними функціональними зонами були: адміністративна, торгівельна, культурно-духовна. На ринках центральної частини міста була також присутня адміністративно-політична функція; а на ринках периферійної частини міста активніше розвивалися функції публічних просторів;
- дослідження ринків у планувальному аспекті показало, що ринки центральної частини характеризувалися відносно незначною площею і щільною забудовою, мали значну планувальну зв'язність з міською територією; ринки периферійної частини міста мали більшу загальну площу і меншу щільність забудови, а також значну зовнішню комунікаційну зв'язність.
- історично закономірним стало збереження, торгівельної функції після згасання фортифікаційної функції міст Слобідської України до початку XIX ст.. Будівництво спеціалізованих мурованих будівель та комплексів торгівлі зберігало й відкриті специфічні торгівельні простори. Вони були зручно розташовані та мали високу пішохідну та тогочасну транспортну доступність. У процесі містобудівного розвитку складаються характерні форми планувально-просторового вирішення торгових функцій, що уособлювали міське життя Слобожанщини.

Перспектива використання результатів дослідження полягає у дослідженні тенденцій розвитку громадських торговельних просторів в соціальному та архітектурно-містобудівному аспектах, задля визначення принципів удосконалення архітектурно-планувальних рішень сучасних ринків.

Список використаних джерел

1. Інноваційний розвиток підприємств сфери торгівлі: світові тенденції та практика в Україні: монографія / [С.А. Давимука, Л.І. Федулова, Н.М. Попадинець та ін.] ; за заг. ред. С.А. Давимуки ; ДУ “Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України”. – Львів, 2016. – 432 с. ISBN 978-966-02-8099-1.
2. Школенко, О.Б., Терещенко, Е.Ю., & Стояненко, І.В. (2023). Роль торгівлі в забезпеченні реалізації цілей сталого розвитку. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*, (8). <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-8-03-02>.
3. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). — К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. — 207 с.
4. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. — К.: Наукова думка 1991 р. 96 с.
5. Пляшко Л.А. Деякі історико-географічні аспекти дослідження міст Лівобережної України 18 ст. – Географічний фактор в історичному процесі, К., Наукова думка, 1990 р., с. 85 – 95.
6. Вечерський В. Архітектура та містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення та розвитку. 1648-1781 рр.): Дис. канд. архітектури 18.00.01/Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури. – К. 2001.
7. Новгородов В.Є. Планування Харківської фортеці у другій половині 17-го ст. / В. Є. Новгородов // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. - 2017. - Вип. 47. - С. 133-138. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spam_2017_47_21. {
8. Даниленко Є.Л. Принципи формування суспільно-торговельних просторів у житловій забудові міста: автореф. дис. ... канд. архіт.: 18.00.01 / Даниленко Є.Л. ; Харк. держ. техн. ун-т буд-ва та архіт. – Харків, 2010. – 20 с.
9. Вотінов М.А. Еволюція формування відкритих архітектурних просторів центру крупнішого міста (на прикладі м. Харкова): автореф. дис. ... канд. архіт.: 18.00.01 / М.А. Вотінов; ХНУБА. – Харків, 2012. – 20 с.
10. Каплінська М.В. Архітектурно-містобудівні принципи регенерації ринкових площ історичних міст Західного регіону України: автореф. дис. ...

канд. архітектури: 18.00.01 / Каплінська М.В. ; Нац. ун-т "Львів. політехніка". – Львів, 2016. – 24 с.

11. Багалей Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (1665 -1905) / Д.И. Багалей, Д.П. Миллер. Историческая монография в 2-х томах. Том 1. – Харьков: ротاپринт, 1993. – 982 с.

12. Звід пам'яток історії та культури України: Харківська область. м. Чугуїв і Чугуївський район. Енциклопедичне видання / Упоряд. Л.М. Колесникова, Я.В. Ліхолетов. — Харків: Видавництво «Точка», 2019. — 224 с.

13. Пірко, В.О. упоряд. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. Київ: Наукова думка, 1991.

14. Вітченко Д. Історико-архітектурний опорний план м. Вовчанськ: історико-містобудівні дослідження та проектні пропозиції 1990-2010-х рр. /Жовква крізь століття. Випуск VII. – Львів: Растр-7, 2024 – с. 210–227.

15. Новгородов, В.Є., Кацанов М.Т., & Вітченко, Д.М., 2013. Історико-архітектурний опорний план м. Вовчанська Харківської обл. Науково-проектна робота. Харків: Державне підприємство інститут «Укрміськбудпроект».

16. Парамонов А. Карты и планы города Харькова XVIII—XX вв. Издательство Фолио, 2020, 96 с.

17. Художньо- меморіальний музей І.Ю. Рєпіна. науковий архів, б/н.

Kirilo Trifonov, doc. arch., Professor **Dreval Iryna**,
O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv

FEATURES OF THE FORMATION OF TRADE SPACE IN THE CITY OF SLOBOZHANSKCHINA IN THE 18th – EARLY 19TH CENTURIES

The purpose of the article is to highlight the architectural and urban planning features of markets, as specific trading spaces of the cities of Slobozhanshchyna in the period of the 18th - early 19th centuries, and to identify the factors that influenced the formation of these objects.

In the course of the work, the methods of iconographic and cartographic analysis, analysis and systematization of data from scientific works on the history of the cities of Slobozhanshchina were used.

Scientific works containing new data on the object of study were analyzed. Two main types of markets were identified based on their location in the city structure and genetic origin, and their main functional and planning characteristics were determined. The original combination of trading spaces of the cities of Slobozhanshchyna in the 18th century with elements of fortification structures was identified, as evidenced by the location of trading squares on the esplanades of the

fortresses of the cities of Slobozhanshchyna, and the subsequent formation of a system of urban squares with a predominance of a trading function in these territories.

The following main conclusions were made:

- the reasons for the unification of market spaces with the fortification system, transport logistics and city squares are revealed;
- a study of the markets in the functional aspect proved that they had a similar functional content. The main functional zones were: administrative, commercial, cultural and spiritual. The markets of the central part of the city also had an administrative and political function; and the markets of the peripheral part of the city developed the functions of public spaces more actively;
- a study of the markets in the planning aspect showed that the markets of the central part were characterized by a relatively small area and dense development, had significant planning connectivity with the urban area; the markets of the peripheral part of the city had a larger total area and lower density of development, as well as significant external communication connectivity.

Keywords: urban shopping areas; market; urban planning; Slobozhanshchyna.

REFERENCES

1. Innovatsiynny rozvytok pidpryyemstv sfery torhivli: svitovi tendentsiyi ta praktyka v Ukrayini: monohrafiya / [S.O. Davymuka, L.I. Fedulova, N.M. Popadynets' ta in.]; za zah. red. S.A. Davimuki; DU "Instytut rehional'nykh doslidzhen' imeni M.I. Dolishn'oho NAN Ukrayiny". – L'viv, 2016. – 432 s. ISBN 978-966-02-8099-1 {in Ukrainian}
2. Shkolenko, O.B., Tereshchenko, YE.YU., & Stoyanenko, I. St (2023). Rol' torhivli v zabezpecheni realizatsiyi tsiley staloho rozvytku. Problemy suchasnykh transformatsiy. Seriya: ekonomika ta upravlinnya, (8). <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-8-03-02> {in Ukrainian}
3. Hurzhiy I.O. Rozvytok tovarnoho vyrobnytstva ta torhivli v Ukrayini (z kintsya XVIII st. do 1861 r.). - K.: Vydavnytstvo Akademiyi nauk Ukrayins'koyi RSR, 1962. - 207 s. {in Ukrainian}
4. Plyashko L.A. Podorozh do mista KHVIII stolittya / Vidp. red. F.P. Shevchenka. – K.: Naukova dumka, 1991, r., 96 s. {in Ukrainian}
5. Plyashko L.O. Deyaki istoryko-heohrafichni aspekty doslidzhennya mist Livoberezhnoyi Ukrayiny 18 st. – Heohrafichnyy faktor v istorychnomu protsesi, K., Naukova dumka, 1990 r., s. 85 - 95. {in Ukrainian}
6. Vechers'ky V. Arkhitektura ta mistobuduvannya Ukrayiny doby Het'manshchyny (Osoblyvosti stanovlennya ta rozvytku. 1648-1781 rr.): Dys. kand.

arkhitektury 18.00.01/Natsional'na akademiya obrazotvorchoho mystetstva ta arkhitektury. - K. 2001. {in Ukrainian}

7. Novhorodov U.YE. Planuvannya Kharkivs'koyi fortetsi u druhiy polovyni 17 st. / V. YE. Novhorodiv // Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannya. – 2017. – Vip. 47. – S. 133-138. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spam_2017_47_21 {in Ukrainian}

8. Danylenko YE.L. Pryntsypy formuvannya suspil'no-torhovel'nykh prostoriv u zhytloviy zabudovi mista: avtoref. dys. ... kand. arkhит.: 18.00.01 / Danylenko YE. L.; Kharkiv. derzh. tekhn. un-t bud-va ta arkhит. – Kharkiv, 2010. – 20 s. {in Ukrainian}

9. Votinov M.O. Evolyutsiya formuvannya vidkrytykh arkhitekturnykh prostoriv tsentru naybil'shoho mista (na prykladi m. Kharkiv): avtoref. dys. ... kand. arkhит.: 18.00.01 / M.A. Votinov; Kharkiv. nats. un-t bud-va ta arkhит. – Kharkiv, 2012. – 20 c. {in Ukrainian}

10. Kaplins'ka M.V. Arkhitekturno-mistobudivni zasady reheneratsiyi rynkovykh ploshch istorychnykh mist Zakhidnoho rehionu Ukrayiny: avtoref. dys. ... kand. arkhitektury: 18.00.01 / Kaplins'ka M. V.; Nats. un-t "L'viv. politehnika". – L'viv, 2016. – 24 s. {in Ukrainian}

11. Bahaliy D.I. Istoriya mista Kharkova za 250 rokiv yoho isnuvannya (1665 - 1905) / D.I. Bahaliy, D. P. Miller. Istorychna monohrafiya u 2-kh tomakh. Tom 1. - Kharkiv: rotaprynt, 1993. - 982 s. {in Russian}.

12. Zvid pam'yatok istoriyi ta kul'tury Ukrayiny: Kharkivs'ka oblast'. m. Chuhuyiv ta Chuhuyivs'kyi rayon. Entsyklopedychne vydannya / Uporyad. L.M. Kolesnykova, YA.V. Likholetiv. - Kharkiv: Vydavnytstvo «Tochka», 2019. - 224 s. {in Ukrainian}

13. Pirko, V.O. uporyad. Opysy Kharkivs'koho namisnytstva kintsya KHVIII st.: opysovo-statystychni dzherela. Kyiv: Naukova dumka, 1991. {in Ukrainian}

14. Vitchenko D. Istoryko-arkhitekturnyy oporny plan m. Vovchans'k: istoryko-mistobudivni doslidzhennya ta proektni propozytsiyi 1990-2010-kh rr. / Zhovkva kriz' stolittya. Vypusk VII. – L'viv: Rastr-7, 2024 – s. 210-227. {in Ukrainian}

15. Novhorodov, V.YE., Katsanov M.T., & Vitchenko, D.M., 2013. Istoryko-arkhitekturnyy oporny plan m. Vovchans'ka Kharkivs'koyi obl. Naukovo-proektna robota. Kharkiv: Derzhavne pidpryyemstvo Ukrayins'kyi derzhavnyy proektnyy instytut «Ukrmis'kbudroekt». {in Ukrainian}

16. Paramonov A. Karty ta plany mista Kharkova XVIII-XX st. Vydavnytstvo Folio 2020, 96 s. {in Russian}.

17. Khudozhn'o-memorial'nyy muzey I.YU. Ryepina. naukovyy arkhiv, b/h. {in Ukrainian}